

Eredu aldaketa euskal nazionalismoan? Demokrazia kontzeptuaren garrantzia

Julen Zabalo

UPV/EHuko Soziologia eta Gizarte Langintza Saileko irakaslea

Onintza Odriozola

UPV/EHuko Gizarte Zientzien Didaktika Saileko irakaslea

Horrela aurkeztu nahi izaten badira ere, nazioak ez dira homogeenak denboran. Aitzitik, aldatu egiten dira testuinguruaren arabera eta nazioa teorizatu duen nazionalismoaren argitan. Euskal nazionalismoak ederki islatzen du esandakoa: 120 urteko ibilbidean bi diskurtso klasiko ondu ditu, eta esan liteke hirugarren bat lantzen hasita dagoela. Diskurtso horietako bakoitzak testuinguru jakin bati erantzun izan dio eta, testuinguru aldatzean, aurreko diskurtsoa kolokan jarri du. Inondik ere, gaur egun halako kinka batean egongo ginateke.

Egoera berri honetan demokrazia kontzeptua giltzarri da azken aldiko hainbat aldaketa ulertzeko, eta euskal nazioaren teorizazio berrian ere halaxe dela ematen du. Alde edo kontra egon, gaur egungo diskurtsoak eta eztabaidak haren inguruan harilkatzen dira, neurri handi batean. Nolanahi ere, nazionalismoak harreman gatazkatsua izan du, askotan, demokraziarekin; eta, gaur egun ere, ikusten ari gara eskuineko nazionalismo baztertuaileak pizten ari direla Europa guztian.

Euskal Herrian, ordea, badirudi, ezkerreko eta demokrazia liberaleko tradizioek bat egin dutela gaur demokrazia kontzeptuan oinarritutako nazio kontzeptu berria taxutzeko; behar bada, oinarrian hori izan delako azken 50 urteetako joera. Hain zuzen ere, joera horiek aztertu nahi ditugu artikulu honetan.

Euskal nazionalismoa: testuinguruari egokitutako diskurtsoak

Gainerako eragileek bezala, nazionalismoak ere diskurtso bat garatzen du jendartean bere ezaugarriak adierazteko eta herritarren adostasuna eta leialtasuna bilatzeko. Are gehiago, diskurtsoaren bidez ideologia jakin batzuk transmititzen dira, legitimitatea bilatzen eta indartzen da eta, oro har, identitate jakin bat sozializatzen da (Van Dijk 1998). Nazionalismoak herritarren atxikimendua bilatzen du diskurtsoaren bidez, denak nazio bereko partaide direla sinetsiz eta sinetsaraziz. Hori dela eta, diskurtsoaren arrakasta ez datza, berez, ideien razionalizazioan edo egiaztagarritasunean, bere eraginkortasunean baizik. Onartua eta jarraitua den diskurtsoa bakarrik da arrakastatsua, bere balio teorikoa gorabehera (Perez-Agote 1986).

Euskal nazionalismoak bi diskurtso klasiko garatu ditu orain arte. Bataren eta bestearen nazio sinbolo nagusia eta helburu politiko behinena zehaztuko ditugu jarraian hurrenez hurren. Alde batetik, naziokideen atxikimendurako elementu bat baino gehiago erabili ohi da; horien artean, ordea, batek indar sinboliko handiagoa izaten du. Beste alde batetik, nazio mugimenduak helburu politikoak izaten ditu, baina horien artean ere bakarren batek indar handiagoa lortzen du. Diskurtsoa bere osotasunean ulertzeko, beraz, ondo bereizi behar dira haren maila sinbolikoa eta politikoa. Horrez gain, ikusiko dugunez, jarduera politikoan oso garrantzitsua da maila pragmatikoa kontuan hartzea, hots, helburu politikoak lortzeko onartzen diren egokitzapenak. Izan ere, nazio kidetzak baldintza zurrinak jar ditzakeen

arren, jarduera politikoak hartaturik, diskurtso politikoak beti garatu izan ditu horiek malgutzeko mekanismoak; betiere, jakina, eraginkortasun politikoaren izenean.

Zeintzuk izan dira euskal nazionalismoaren diskurtso horiek? Lehendabizikoak, Sabino Aranarenak, XIX. mendearen amaieran du jatorria, eta arrazan oinarritu zuen nazioa: hala, euskal arraza deituriko kideei bakarrik zuzentzen zitzaien mugimendua. Helburu argi batekin, gainera: fede katolikoa-ren barruan heziak izatea. Arlo pragmatikoan, mugimendua hazi ahala, euskal arrazako kide izateko baldintza samurtuz joan zen, jende gehiagori ateak zabaltzeko. Era horretara, arraza ikurra izanik ere, 1930eko hamarkadan, baldintza hori betetzen ez zuen jendearengana zabaldu zen euskal nazionalismoa, arraza aldezea ez zelako erraza arlo politikoan.

Bigarren diskurtso klasikoa XX. mendearen bigarren partean garatu zuen aurrekoa zalantzan jarri zuen abertzale belaunaldi gazte batek. Nazioaren elementu nagusia hizkuntza bihurtu zuen; hartara, euskal nazioa euskaldunek osatzen zuten, euskaraz hitz egiten zutenek, alegia. Helburu politikoan are aldaketa nabariagoa gertatu zen: zehazki, sozialismoan hezitako Euskal Herria eraikitzea. Arlo pragmatikoan, berriro ere, euskal nazioko kide izateko baldintzak egoera berrira moldatu ziren, eta erdaldun zirenak ere integratu zitezkeen, betiere etorkizun batean euskaldun izatera helduko zirela pentsatuta. Azal ditzagun xehe-xehe ereduok.

Euskal nazionalismoaren lehenbiziko diskurtsoak, Sabino Aranarenak, arrazan oinarritu zuen nazioa: hala, euskal arraza deituriko kideei bakarrik zuzentzen zitzaien mugimendua

Arraza nazionalismoaren diskurtsoa

Europako jendartea aldaketa ekonomiko, politiko, sozial eta kultural bete-bete zegoenean sortu zen abertzaletasuna;

hain zuzen, estaturik gabeko mugimendu nazionalisten susperraldiaren erdian. Euskal Herria ere krisian zegoen: ezinegon moral, sozial, kultural eta politiko hedatu bezain errotu batek bizi zuen gure herria, eta abertzaletasuna egoera hari irtenbidea emateko sortu zen.

XVIII. mendean abiatu zen industrializazio prozesuak eragin handia izan zuen euskaldunen egunerokoan. Industrializazio-prozesuaren lehendabiziko aldaketa Bizkaian nabaritu zen XIX. mendearen bigarren erdian. Bizkaiko paisaia aldatzeaz gain, estruktura sozialak eta bizkaitarren bizimodua eta bizi-ikuskerak eraldatu zituen. Immigrazio handia tarteko, biztanle kopurua eta hirien tamaina asko hazi ziren; orobat, industriak erlijioarekin loturarik ez zuten ohiturak ekarri zituen, eta sozialismoaren gisako ideologia berriak errotu ziren. Esan gabe doa euskararen ezagutza eta erabilera asko gutxitu zirela etorkinak finkatu ziren eremuetan.

Abertzaletasuna aldaketa haien guztien arragoan goritu zen. Garaiko ideologia nazionalista gehienak bezala, Aranaren abertzaletasuna ere kontserbadorea eta arrazista izan zen nagusiki.¹ Luzaro gabe, haren printzipio teorikoak zehaztu ez ezik, mugimendu abertzalea taxutu zuen: bateko, batzokiak sortu zituen; besteko, aldizkari ugari argitaratu dibulgaziorako; eta, azkenik, alderdi politiko bat sortu zuen.

Arraza eta erlijioa dira Aranaren diskurtsoaren muina eta mamia. Izan ere, abertzaletasunaren helburu gorena euskal arraza (hots, euskal nazioa) jainkoarengana hurbiltzea zen, eta printzipio horrek mugimendu abertzalearen dimentsio guztiei eragin zien alde edo molde (Apalategi 1985). Erlijioaren funtzio transbertsalaz haratago, bost nazio-osagai nabarmendu zituen Aranak: hala nola, arraza, hizkuntza, gobernu-era eta legeak, izaera eta ohiturak, eta nortasun historikoa. Arrazari eman zion Aranak toki gorena, eta gainerako nazio-osagaiak bigarren mailakotzat jo zituen.

Horrela, arian-arian, ideologia abertzaleak masa-mugimendua sortu zuen: sindikatu aktibo bat eta herriko sektore ezberdinak ordezkatzeko zituzten taldeak antolatu zituen EAJren

inguruan. Jean-Claude Larrondek dio abertzaletasunak *bere mundutxo*a eraiki zuela, espainiarren mundutik bereizi ahal izateko (Larronde 1977). Antonio Elorzak, bere aldetik, euskal jendartearen barruko «mikrogizartea» esaten dio antolamendu horri (Elorza 1978). Azkenik, Ludger Mees-ek dio EAJren orbitan antolatutako erakundeetako kidetzak eta sinboloen erabilerak «identifikazio- eta autoestimazio-sistema bat» sortzen zuela eta horrek abertzaleei industria-sistema kapitalistan integratzen lagundu ziela (Mees 1992).

Hizkuntza nazionalismoaren diskurtsoa

XX. mendearen erdialdea borborka zegoen eta jarduera biziko garaia izan zen Europan. Bigarren Mundu Gerrak ondorio kontraesankorrak izan zituen: klaseen arteko loturak sendotu egin ziren, eta hainbat estatutan nazio-sentimendua indartu; aldi berean, ordea, kapitalismoa versus sozialismoa blokeetan zatitu zuen mundua. Horrez gain, nazioen arteko elkartasunak, mugimendu sozialistekin batera, mugimendu antikolonial eraginkor eta arrakastatsua sorrarazi zuen.

Nazionalismoari dagokionez, bi ideia nabarmendu beharoko genituzke. Alde batetik, praktikan, nazien praktika basati eta izugarrikeriak tarteko, Europako diskurtso politikoek baztertu egin zituzten arrazan oinarritutako diskurtsoak. Arraza kontzeptua bateraezina zen garaiko demokrazia edo sozialismo kontzeptuekin, eta, hortaz, nazioarteko komunitatearen oniritzia jaso ahal izateko, mugimendu nazionalistak urrundu egin ziren ordura arteko diskurtsoetatik. Bestalde, orduantxe hartu zuen abiada koloniei lotutako eta metropoliaren kontrako mugimenduak.

Europan bezala Euskal Herrian ere aldaketa sozioekonomiko sakonak gertatu ziren industrializazio-prozesuaren eraginez, eta industriaren hedatzeak etorkin-oldea erakarri zuen. Tarte horretan Francoren erregimenak ate guztiak itxi zizkion Europari, eta errepresio politikoa eta ikara erabili

zituen oposizioa suntsitzeko; horrek asko mugatu zuen bu-
ruzagi abertzaleen jarduera.

Ingurumari horretan belaunaldi gazteek, euskararen eta eus-
kal nazioaren galerarekin larrituta, ez zuten begi onez ikusten

Nazio auzia eta
sozialismoa uztartu
zituen ETAk. Arrazan
ardaztutako diskurtsoa
baztertu, eta hasieratik
eman zion lehentasuna
euskara eta euskal
kultura suspertzeari

abertzale *zaharren* jarrera, eta,
ondorioz, abertzaletasun-ere-
du berria proposatu zuten.
Mugimendu antikolonialistak
eredu, nazio auzia eta sozialis-
moa uztartu zituen ETAk eta,
ezarian-ezarian, Aranaren dis-
kursotik urrundu zen. Arra-
zan ardaztutako diskurtsoa
baztertu, eta hasieratik beretik
eman zion lehentasuna euskara
eta euskal kultura suspertzea-

ri. Horrek euskararen balio sinbolikoa sendotu zuen herriko
hainbat sektoretan. Euskal nazioaren eta borroka abertzalea-
ren muina adierazteaz gain, euskarak euskal identitatearen
galera sentimendua sinbolizatzen zuen, baita errepresioari
kontra egiteko bulkada politikoa ere. Eta herri mugimen-
du horrek, borrokaren borrokaz, euskararen dimentsio par-
te-hartzailea indartu zuen: hartara, bada, euskara galdu zu-
ten herritarrak edo inoiz ikasteko aukerarik izan ez zutenak
ikastera mobilizatu zituen. Euskarak eta euskal kulturak inoiz
ez bezalako berpizkunde kulturala hezurramitu zuten 60ko
hamarkadan (Tejerina 1999).

Esparru sozialean, hasieran, humanismo kristauaren ikus-
pegiari eutsi bazion ere, luzaro gabe nazio eta auzi sozialak
lotu nahi zituen ETAk. Askapen integralaren ideia aldarrika-
tu zuen, eta sozialismoa klaserik gabeko jendarte batera edo
komunismora iristeko alde zuzeneko urrats gisa irudikatu
zuen. 60ko hamarkadaren amaieran marxismoaren eta auzi
nazionalaren arteko harremanean sakondu zuen. Bilakaera
hori garbi islatzen da ETAk immigrazioaz egin zuen interpre-
tazioan: hala, etorkinei *itxitako* Aranaren abertzaletasunetik

urrundu, eta nazio integratzailearen eredia aldeztu zuen (Shafir 1995). Garaiko mugimendu marxistek eraginda, euskalduntasunaren alboan Euskal Langile Herria definitu zuen nazioaren subjektu gisa.

Azkenik, mugimendu politiko gisa kolonialismoaren aurkako mugimenduak eta sozialismoa erreferentziatzat hartuta, berehala definitu zuen bere burua nazio askapenerako mugimendu iraultzaile gisa. ETAk, Hirugarren Munduko askapen mugimenduak begiz jota, kolonizatutako nazioen gerra iraultzailearen eredia bereganatu zuen kontraesan bikoitzari (nazio askapena eta askapen soziala) erantzun ahal izateko.

Zertan da aurreko diskurtsoa? Gainbeheraren arrazoiak

Hizkuntza euskal nazioaren oinarri bihurtzea onuragarria izan zen euskal nazionalismoarentzat, pizgarri berria izateaz gain, nazionalismo zaharrari irtenbidea aurkitu ziolako. Era horretara, Bigarren Mundu Gerraren ostean lekurik ez zuen arraza nazionalismoa hizkuntza nazionalismora lerratu zen, helburu politiko nagusi gisa sozialismoa zuelarik. Hizkuntzari emaniko garrantziak eta ezkererako joeraren gorakadak argi islatzen dute egoera berriaren filosofia. Hala eta guztiz ere, eta aldaketari aldaketa darionez, hainbat urtetan ondo funtzionatu zuen ereduak oztopo berriak aurkitu zituen denboraren joanean. Testuingurua aldatu ahala, izan ere, barrutik ere mugimendu desberdinak erne ziren. Bi fase bereiztuko ditugu.

Hizkuntzan oinarritutako diskurtsoaren lehen kontraesanak

Helburu politikoei bagagozkie, aldaketa erabakigarriak gertatu ziren urte gutxian, eta euskararen aldeko diskurtso horri asko eragin zioten. Alde batetik, Francoren heriotzaren ostean, hiru urteko epean, aurreko sistema politikoa itxuraldatu

egin zen Espainian, eta demokrazia liberal homologatuen bidean jarri zen Konstituzio berriaren onarpenarekin. Beste alde batetik, handik urte gutxira, Gerra Hotza deitutakoaren amaiera jazo zen. Dakigunez, 1980ko hamarkadaren amaieran, Sobietar Batasuna eta bere inguruan eraikitako egitura kolapsatu egin ziren. Egitura hura kapitalismoaren beste agerbide bat ote zen edo ez alde batera utzirik, kontakizunari begira, kapitalismoa garaitzat jo zuen diskurtso berria gailendu zen. Ezinbestean, bi gertakari horiek eragina izan zuten Euskal Herri sozialista eraikitzeko egitasmoan. Demokrazia kontzeptuak indarra hartu zuen testuinguru horretan; hala, eskuinak zein ezkerak onartua, denentzako eredu eta helburu bihurtu zen, bakoitzak bere izaera eta ñabardura berezia esleitzen bazion ere demokraziaren zentzuari. Demokraziarekin batera, bestalde, *bakezaletasunak* ere onarpen zabala erdietsi zuen; ildo horretan, gatazkak konpontzeko modua bide baketsuetan oinarritzearen garrantzia azpimarratu zen, negoziazioan batez ere (horrek gatazken kopurua jaitsi ez bazuen ere). Era horretara, sozialismoa lortzeko proposatzen zen bideetako bat, biolentziarena, indarra galduz joan zen.

Testuinguru horren eraginez, Hego Euskal Herriko marko politikoa ere joera berriari atxiki zitzaion: EAJ bihurtu zen EAeko alderdi nagusia, eta Nafarroa Garaian UPN eta PSN nagusitu ziren. Era horretara, 50-80ko hamarkadetan euskal nazionalismoaren lanketa teoriko nagusia ETak eta Ezker Abertzaleak jorratu bazuten ere, handik aurrera EAJren protagonismoa nabarmena izan zen, praktikari lotua gehienbat. Antzeko zerbait gertatu zen arlo sozialean ere, ezkerreko mugimenduek eraman baitzuten borrokaren lema aurreko hamarkadetan, baina eskuinak edo zentro-ezkerak hartu zuten protagonismoa hauteskundearen osteko gizarte-kudeaketan.

Horrek guztiak eragina izan zuen, jakina, abertzaletasuna ulertzeko moduan. Aldaketa garrantzitsuenetako bat abertzaletasunaren izaeran gertatu zen, hain zuzen, frankismoan erresistentzia nazionalismoa gailendu baitzen. Hartara, Espainiaren kontrako euskal erresistentziari buruz teorizatu

zuen euskal nazionalismoaren diskurtsoak, eta euskarak lortzen ez zuen ofizialtasuna, esaterako, zapalketaren sintoma bihurtu zen. Ondo bidean, autonomiaren mekanismoa abian ipintzeak halabeharrezko aldaketa ekarri behar zion aurreko diskurtsoari, eta horrek, jakina, eztabaida sortu zuen aurreko nazionalismo motaren bi adarretan: nazio izaerari zegokionez, batetik, eta helburu politikoari begira, bestetik.

Nazioaz den bezainbatean, haren ezaugarri nagusia zen hizkuntzaren auziaren inguruan ezinegona sortu zen. Ordu-ra arte, euskal nazionalismoaren adar biek lan eskerga egina zuten euskararen berreskuratze eta zabaltze lanean, eta, dena esate aldera, helburu politiko argiarekin, askotan. Horrek ospe soziala eman zion euskarari, eta baita euskal nazionalismoarekiko identifikazioa ere, askotan aipatu eta eztabaidatu denez. Egoera berri horretan autonomiari zerion boterea eskuraturik, hizkuntza politika berriak diseinatu ziren, eta instituzioen aldetik nolabaiteko babesak erakutsi ahala, euskararen aldeko borroka garrantzi politikoa galtzen hasi zen, eta, ondorioz, euskal nazioaren lotura nagusi gisa ere higitzen hasi zen euskalduntasuna. Horrek, ulertzekoa denez, ezinegona sortu zuen hizkuntzaren alde sutsuen mugitzen ziren kide abertzaleen artean. Ezker Abertzalearen inguruko sektorea aztoratu zen bereziki, eta oso kritikoa agertu zen EAJrekin eta haren hizkuntza politikarekiko. Sektore horrek batik batik koherentzia eskatzen zion euskal nazionalismoari, euskarari sinbolikoki aitortzen zitzaion lehentasuna ez baitzen ondoren islatzen praxi linguistiko errealean.

Helburu politikoei dagokienez, berriz, talka egin zuten aurretik zetozen helburu iraultzaileek eta instituzio sareak kudeatu behar zituzten politikek. Ezker Abertzalearen barruko iritzi-jarreretan, bereziki, tirabirak izan ziren: instituzioetan parte hartu ala ez, ETaren jarraipena, zer helbururekin, eta abar.

Aurreko guztiaren ondorioz, aktibismoa ulertzeko modua aldatzen hasi zen, eta, gainera, euskal nazionalismoak ordu-ra arte garatu zuen diskurtsoari lehiakide bat sortu zitzaion.

Izan ere, Ezker Abertzaleak eta ETak sinbolikoki hizkuntzan oinarritutako nazioa proposatu zuten ordura arte, sozialismoa eta iraultza helburu zituena. EAJk bat egin zuen proposamenaren lehen zatiarekin, baina ez bigarrenarekin, helburu iraultzaileetatik oso urrun zegoen praktika politikoa garatu baitzuen instituzioetan. EAJren hizkuntza eta kultura politikek ere gorago aipatu dugun kritika jaso zuten, euskarari eman beharreko lehentasuna ez bermatzea, alegia.

Demokrazia kontzeptuaren goranzko erabilera euskal nazionalismoaren diskurtsoan

XXI. mende honetan, areagotu egin da diskurtsoaren aldaketa. Oro har, nabarmena da demokrazia kontzeptuari mendebaldean eman zaion garrantzia eta, neurri berebean, gero eta txikiagoa da ideia eta praktika iraultzaileari ematen zaiona. Euskal nazionalismoak ere demokrazia kontzeptuan sakondu du azken urteotan, eta ezinbesteko ardatza bihurtu da bere diskurtsoan.

Ez dugu esan nahi, jakina, euskal nazionalismoak demokrazia orain aurkitu duenik. Gogora dezagun, adibidez, EAJ Nazioarteko Kristau Demokraziaren fundatzaileetako bat izan

XXI. mendean areagotu egin da diskurtsoaren aldaketa. Euskal nazionalismoak ere demokrazia kontzeptuan sakondu du azkeneko urteotan, eta ezinbesteko ardatza da bere diskurtsoan

zela 1947an, eta aurretik zuen kristau osagaiari demokrazia-rena gaineratu ziola bertan. Zenbait arazo zela-eta (PPren presioa gehienbat), 2000n utzi egin zuen taldea; baina bere diskurtsoak balio horiek aldeztu jarraitu du, eta, gaur egun, «alderdi demokratiko, anitz, parte hartzailea, ez konfesionala eta humanista» gisa aurkezten du bere burua (haien webgunetik jaso, ikus www.eaj-pnv.eus/nortzuk-garen).

Bestalde, 2007an onartu zuen txosten politikoan «euskal gizartearen aniztasuna» defendatzen du EAJk, eta adierazten du «nazio bat bide demokratikoen bitartez soilik eraiki daitekeela»; baztertu egiten ditu, oro bat, «euskal gizartearen borondate demokratiko librea lortzeko oztopoak edota mugak» (www.eaj-pnv.eus/eu/adjuntos-agiriak/7127/pdf/txosten-politikoa-2007).

Ezker Abertzalearen bideari bagagozkio, esan genezake malkartsuagoa izan dela nolabait. 50eko hamarkadan eta 60koaren lehen urteetan, Ekinek aurretik egin bezala, ETAK «euskal demokraziaz»² hitz egiten zuen eta, bere diskurtsoa garatu ahala, «egiazko demokrazia»³ aldarrikatu zuen, beti ere demokrazia liberalaren ildoari uko eginez. Proiektu sozialistari begiratu zion eta, bide hori egiteko, biolentzia iraultzaileaz teorizatu eta praktikan jarri zuen. 1976ko KAS Alternatiban adierazten zenez, proposamenaren helburuetako bat askatasun demokratikoak ezartzea zen, hartara, Euskal Herria bere etorkizuna erabakitzeke gai izan zedin. Demokraziari eginiko keinuak errepikatu eta areagotu egin ziren hurrengo urteetan. 1995ean KAS Alternatiba berrituarri *Alternatiba Demokratikoa* izena ipini zion ETAK, eta aurreko proposamenean esandakoa mantendu zuen, hots, gutxieneko eskubide demokratikoak negoziatu behar zirela, jendeak modu librean erabaki zezan, eta autodeterminazio eskubidea aldarrikatu zuen eskubide demokratiko gisa.

Antzeko hitzak erabili zituen Ezker Abertzaleak hurrengo urteetan ere: adibide bat jartze aldera, *Zutik Euskal Herria* (2010) agiria hauta liteke. Borroka armatuari uko egin zion bertan (2011n ETAK berretsi egin zuen agiria); honakoa zioen dokumentuak:

Euskal Herria. Euskal herritarrak. Euskal gizon-emakumeak. Euskal jendarteak. Horiek ditugu erreferentzia bakarra egitasmo politikoa marrazteko orduan. Herriari eta herritarrei begiratzeke, haien gogo eta nahiak iparrorratz izateko eta Euskal Herriaren borondatea errespetatzeko nahiz errespetarazteko konpromisoa berresten du Ezker Abertzaleak.

Nazioari buruzko diskurtso berria euskal nazionalismoan?

Demokrazia kontzeptuak erabateko garrantzia hartu duela ukaezina bada ere, ez dirudi itxura batean nazioaren agerbide nagusia hizkuntzatik aldendu denik; izan ere, neurri handi batean, euskarak zurkaizten baitu oraindik ere euskal nazioa. Ez da ikusten arrakalarik horretan. Oraingo behintzat alderdi abertzale nagusi bien txosten politikoek hala erakusten dute. EAJrentzat, euskara da «gure nortasunaren ezaugarri garrantzitsuena», «definitzen gaituen hizkuntza [...] eta munduko kultura-aniztasunean berezko izaera ematen diguna» (2007ko txosten politikoa). Eta oso antzekoa da Sorturen jarrera ere: «euskara gure herriaren nortasun ikur nagusia» dela esaten du, eta, apur bat geroago, «euskara da Euskal Herriaren nazio hizkuntza» (2013ko txosten politikoa, <http://sortu.eus/dok/1eu.pdf>).

Itxura batean, beraz, sortzen ari den hirugarren diskurtsoan, oraindik ere, hizkuntzak egiten gaitu herri, eta demokrazian oinarritutako herria proposatzen du; baina, orain, badirudi diskurtso horrek beste arazo batzuekin egiten duela topo. Lau ezaugarri garrantzitsu azpimarratuko ditugu.

1. Ideia sendoen amaiera. Gizarte *likidoan* bizi gara, Zygmunt Baumanek landutako kontzeptuaren argitan. Sendoa eta irauteko pentsatua zegoenak ez du lekurik orain eta, aldiz, iragankortasuna nagusitzen da: sistema kapitalistak merkatuak liberalizatzen ditu, eta lan malgutasunak eta prekarieta-teak oztopatu egiten dute etorkizuna irudikatzea edo berori planifikatzea; Ongizate Estatuak islatzen zuen elkartasunerako azken saiakera esanguratsua maldan behera doa; gure arteko loturak malgutzen ari dira, eta maitasunak berak konpromisoaren indarra galtzen du. Oro har, iragankortasunak markaturiko ziurgabetasun aroan bizi gara (Bauman 2002).

Nazionalismoa eta hari lotutako nazio identitatea ideia sendoen aroan sortuak dira. Nazioa zertan datzan eta zein den haren ezaugarri nagusia, batik bat, ideia sendoen aroko

galderak dira, orain indarra galtzen ari direnak (baina, erne, desagertu gabe), gazteenen kasuan batez ere. Horren ordean, Michael Billig-ek landutako nazionalismo hutsalaren (*banal nationalism*) bidetik jotzen dugu gaur (Billig 1995), egoera horri ondo egokitzen zaio eta. Sinbologia bera *hutsaldu* egiten da: aurreko garaietan sinbologia konpromiso politikoarekin lotzen zen estu-estu; orain, aldiz, joera hutsal horri jarraiki, sinboloak etengabe eta modu errepikakorrean ikusten ditugu, neurri batean konpromiso zentzua gal-

duta. Gure nazio izaeraren oinarrian gaur berdin-berdin, eta maila berean, aurkitzen ditugu euskara, kirol selekzioaren bat, zazpi herrialdeko mapa, bandera bat, konpromiso politikoa, kamiseta bat edo musika talde baten kanta iradokigarria.

Sinbologia hori, noski, ez dagokio oso politizatuta dagoen jendarte bati. Izan ere, euskal nazionalismoak nahi ez badu ere, gaur egungo ezaugarri garrantzitsua despolitizazioa da, eta horri loturik dator konpromisoaren eta betebeharren galera. Gizarte honetako gaurko subjektua kontsumitzailea da, eskubideak aldarrikatzen dituena, baina ustez betebeharririk ez daukana.

Idea sendoen amaierak, bestalde, orain arte muga zurru- nek bereizitako hiru joera politiko nagusien arteko hurbilketak ekarri du, eta bakoitzak bere helburuak eta arretaguneak ezartzen ditu. Ildo errepublikazaleaz, liberalaz eta komunitatezaleaz mintzo gara, jarraian ikusiko dugun bezala (Zabalo, Mateos 2012; Sudupe 1998).

2. Ildo errepublikazaleak jendearen parte hartzea eskatzen du. Kontua ez da *zer* lortu nahi den, horrekin batera *zelan* lortu nahi den ere lehen planora ekartzen du, pentsatzen

Nazioa zertan datzan eta zein den haren ezaugarri nagusia, batik bat, ideia sendoen aroko galderak dira, orain indarra galtzen ari direnak (baina, erne, desagertu gabe), gazteenen kasuan batez ere

baitu modu demokratiko eta parte hartzailean lortzen ez denak ez duela benetako baliorik. Subjektu parte-hartzailea eta esku-hartzailea aldarrikatzen du. Hori abiapuntuan jarrita, helburu nagusia ez da honezkero *emaitza* lortzea. Aitzitik, botere-harremanak direnak direla, egitasmo guztiak plazan lehiatu behar direla uste du, eta egitasmo nazionalak ez dutela *de facto* inor baztertu behar. Hortaz, sortzen dena sortzen dela, proiektu guztiak izan daitezke zilegi *nazio demokratikoaren* eraikuntzan (beste analisi bat beharko litzateke proiektu ezberdinen arteko botere harremanak zertan diren azaltzeko).

Egungo demokrazia-eredua praxian ordezkapenean oinarritutako demokrazia izan arren, gero eta sektore sozial gehiagok salatzen du ordezkapen hori ez dela nahikoa, eta, zentzu horretan, Eskozia eta Katalunia ere du bihurtu dira. Aipa dezagun hemen Euskal Herri mailan Euskal Estatuaz berriki egin den inkesta batek (Zabalo, Larrinaga, Iraola *et al.* 2016) mahai gainean jarri duen datua: hartara, elkarrizketatuen %66,8k esan du Euskal Herriko herritarrek eskubidea eduki beharko luketela erreferendum baten bidez Euskal Estatuaz galdetuak izateko.

3. Ildo liberalak norbanakoaren eskubideak bermatu nahi ditu, eta hortxe jartzen du arretagunea. Horretarako, tolerantzia hobesten du, denon eskubideak bermatuak izan daitezen, bai kolektiboak eta bai indibidualak. Aurreko eruedetan, aldiz, eskubide kolektiboak ematen zitzairen lehentasuna: euskal nazioaren nagusitasuna aurretik ezartzen zen, garrantzitsuena *emaitza* baitzen. Gogora dezagun: lehendabiziko ereduak kristautasunaren balioetan oinarritutako Euskal Herria eta euskal arraza lotu nahi zituen, biztanle batzuentzat *euskal arrazakoa* izatea eskuratzeko arren; bigarren ereduak sozialismoaren balioetan oinarritutako Euskal Herria eta euskalduntasuna lotu nahi zituen, biztanle askok euskararik ez zekiten arren. Egungo diskurtso hegemonikoak, demokrazian oinarritutako Euskal Herria proposatzerakoan, itxura batean, badirudi euskal nazioa euskalduntasunarekin lotu nahi duela (ikusteko dago etorkizun hurbilean hala izango ote den). Baina *subjektu*

demokratikoa jarri du diskurtso horrek nazioaren ardatzean, hots, eskubide indibidualak *de facto* aitortzen zaizkion subjektua. Gehiengo-gutxiengo eskemaren joko zelaia onartu du, eta beste aukera batzuk onetsi ditu; besteak beste, Euskal Herri plurinazionala onartzeko prest agertu da.

4. Ildo komunitatezaleak, berriz, identitatean jartzen du arretagunea, uste baitu norbanakoaren eskubideez gain, babilio, oroimen eta identitate kolektiboa partekatzen ditugula. Euskal nazionalismoaren historian joera hau nagusitu da eta hemendik dator, hain zuzen, euskarari ematen zaion lehentasuna. Hala ere, aurretik ere esan dugu nolako kontraesanak sortu izan diren identitateari dagozkion helburu ideal horien eta praktika politikoaren artean; gaur ere ikusten dugu euskal nortasunari buruzko diskurtsoaren eta praktika soziopolitiko eta kulturalaren arteko tirabira: zerk egiten gaitu herri, eta zer-nolako herria nahi dugu? Aranaren diskurtsoan arrazak egiten gintuen herri, eta herri kristaua proposatzen zuen, baina gero euskal arrazadun guztiek ez zuten kristautasuna modu berean bizi, eta Euskal Herriko kristau guztiak ez ziren euskal arrazakoak. ETAren diskurtsoan hizkuntzak egiten gintuen herri, eta herri sozialista proposatzen zuen, baina, orduan ere, ez zetozen bat asmoa eta praxia.

Muga zurrinak ezartzen zituzten diskurtsoak apalduz doazela ikusten ari gara eta, neurri batean, euskal nazionalismoaren egungo zalantzak hortik datoz. Joera honek demokrazia parte hartzailea aldarrikatzen du, eskubide kolektibo eta indibidualak lotu eta errespetatu nahi ditu, eta, orobat, komunitate zentzua indartu nahi du. Diskurtsoa eguneratu behar da ikuspuntu honen arabera, baina zalantza ugari ikusten dugu eragileen jarreretan:

- Batetik, EAJri dagokionez, esan genezake eroso ibili dela azken urteotako testuinguruan; izan ere, urteak dira *demokraziaren* aldarria bere egin zuela. Alderdi abertzale hegemonikoak demokrazia kontzeptua beren diskurtsoen erdigunean jartzen hasi direnean, EAJren bidea indartzen ari zela interpreta zitekeen. Baina, egari zor, gaur egun gero

eta gehiago proposatzen den demokrazia kontzeptua ez da liberalismoaren edo ordezkapenean oinarritutako demokraziaren baliokidea. Barrura begira kudeatzaile eraginkor gisa eta kanpora begira ordezkari gisa agertu nahi zuen EAJk ordezkari sistema horretan, eta, itxuraz behintzat, eroso sentitzen zen eszenatoki horretan. Egun indarra hartzen ari den demokrazia kontzeptuak, berriz, parte hartzaile izan nahi du, eta hainbat gaitan herri erreferendumak egitea eskatzen du; esan gabe doa Euskal Herriaren etorkizun politikoa erabakitzeko eremuan ere kontsulta egitea eskatzen duela. Egoera horretan bere jarrera egokitu behar izan du EAJk eta, gainera, hainbat sektorek presio egiten dio alderdi abertzale gisa defendatu beharko lukeen independentziari dagokionez aktiboago ager dadin. Aldeko edo kontrako jarrera argia hartzeak, ordea, talka egin lezake EAJk duen izaera hegemoniko eta orobiltzailearekin.

- Ezker Abertzaleari dagokionez, esan genezake bere diskurtsoaren erdigunean modu argi eta erabatekoan demokrazia kontzeptua jartzeko prozesua eroso eta lasai egiten ari zela itxuraz, azken urteotako bere kontrako erasoak nolabait gainditu eta mugimenduaren barruko hainbat zalantza eta tirabira konpontzen ari zela ulertuta. Baina demokrazia kontzeptuak era eta alde guztietako inplikazioak ditu, eta, maila horretan, hainbat zailtasuni aurre egin behar izan dio Ezker Abertzaleak, gogoko ez duen demokrazia liberala baita egungo eszenatokia eta, gaur-gaurkoz, joko-zelai horretan jokatzera erabaki baitu. Jakina da *demokrazia* ez dela gehiengo baten nahia betetzearen sinonimo hutsa, baina, nolana ere, ordezkapenean oinarritutako sisteman gehiengoaren iritzia lehenesten da, dena delako erabakia desiragarria izango litzatekeen norabidean joan ez arren.
- Euskalgintzako mugimendua ere eroso zebilen neurri batean, euskal nazioaren *funtsaren* (euskararen) nolabaiteko kudeatzaile gisa. Gorago aipatu dugun bezala, maila simbolikoan ez da aldaketa handirik gertatu azken urteotan diskurtso abertzalean; euskarari aitortzen zaio oraindik

ere, neurri handi batean, nazioaren funtsa izatea. Baina helburu politikoa demokrazia-ereduan sakontzea den neurrian, euskararen ezinbestekotasuna *erlatibizatu* egin du diskurtso abertzaleak, herritar guztien eskubideen izenean. Demokrazia-sistema bateko administrazioak euskara nazio hizkuntza izendatuta ere, praxian zer neurri har litzake herritar guztiek euskara ikas eta erabil dezaten? Hori baita, azken batean, euskalgintzaren helburua.

- Azkenik, euskal nazionalismotik at egon arren, gainerako alderdi eta eragileei ere eragiten die egoera honek. Hemen ere zalantzak dira nagusi: zein neurritan inplikatu beharko lukete gai horretan? Orain arteko egoeran jarrera erosoan izan dute eremu horretako alderdiek; izan ere, nahikoa zuten euskal nazionalismoari *baztertzaila* deitzearekin eta *demokratikoa* ez zela leporatzearekin. Baina demokrazia parte-hartzailea kontzeptu berrian herritar orori egiten zaio dei erabakiak hartzeko, eta, hortaz, alderdi horiek gero eta behartuago daude erabakitzeko eskubidea oinarrizko eskubide gisa onartzen duten ala ez argitzera (Podemos alderdiak gaur-gaurkoz onartzen du, ez ordea PSOE eta PP alderdi klasikoeak).

Hizkuntzatik lurraldera? Euskal nazionalismoa etorkizunean

Nazionalismoek, gainerako eragile eta mugimendu politiko-koen antzera, testuinguru orokorrera egokitutako diskurtsoak erabiltzen dituzte. Horrela, Aranaren proposamena XIX. mendearen amaieran agertu zen, nazionalismo kontserbadoreen gorakadaren testuinguruan, erlijioaren galerak kezka sortzen zuen giroan eta arraza kontzeptua gizartean erabat errotuta zegoenean. Halabeharrez, lehenengo euskal nazionalismoa kontserbadorea izan zen: nazioa arraza kontzeptuan oinarritu zuen eta, gainera, helburu politikoa erlijioso garbia izan zuen. Urte batzuk geroago, XX. mendearen erdi aldera, testuingurua goitik behera aldatu zen, ezkerreko

nazionalismoak ugaritu egin ziren teoria sozialista, antiko-lonialista eta iraultzaileen giroan. Horrela sortu zen euskal nazionalismoaren bigarren teorizazioa: ezkerrekoa, iraultzailea, nazioa euskalduntasunean oinarritzen zuena (arraza kontzeptua baztertzaileriotzen zuelako) eta helburu politiko sozialista argia zuena. Teorizazio bietan, jakina, politikoki ildo hegemonikoarekin bat ez zetozen proposamenak ere izan dira (nazionalismo liberalak eta, ondoren, EAE-ANV-ren proposamena lehenengo aldian; eta EAJren itzal handiko joera bigarreanean), baina, edonola ere, teorizazio mailan bazterreko joera izaten jarraitu dute.

Beste mende erdi bat pasatuta, XXI.aren hasieran, beste teorizazio baterako trantsizio fasean egon gitezke, mundu mailan bezala Euskal Herrian ere testuingurua aldatu egin den honetan. Europan, oro har, bi norabidetan mugitzen ari dira mugimendu nazionalistak. Alde batetik, munduko beste leku batzuetan bezala, nazionalismo eskuindar eta xenofoboa ari da indartzen, migrazio mugimenduek norberaren herrian sor lezaketen desoreka ekonomiko (gizarte laguntzak dire-

la eta, batez ere), etniko edo kulturalaren aitzakia tarteko. Baina, bestetik, demokrazia kontzeptuan sakondu eta eredu parte-hartzaileagoen alde egin duten arrakasta handiko formulazio aurrerazaleak ugaritu dira azken urteotan (Quebec, Eskozia eta Katalunian, esaterako). Gure ustez, euskal nazionalismoa bigarren ildo

Euskal nazionalismoaren
diskurtso berriak
demokrazia kontzeptua
du ardatz, eta herritarren
borondatea eta
erabakitze ahalmena
aldarrikatzen ditu

horretan sartuko litzateke bete-betean; izan ere, abertzaletasunean ezkerreko edo demokrazia liberaleko joerak nagusitu dira azkeneko mende erdian, eta ez dirudi, gaur-gaurkoz, eskuin muturreko euskal nazionalismorik sor daitekeenik.

Egoera eta testuinguru horretan sortzen ari da, beraz, euskal nazionalismoaren diskurtso berria. Demokrazia kontzeptua

du ardatz, eta herritarren borondatea eta erabakitzeke ahalmena aldarrikatzen ditu. Ez da formulazio berri-berria ere, baina azken urteotan indartzen ari da, ETAre su-etenaren ondoren sortutako egoera politiko berriak ahalbideturik, beharbada. Trantsizio garaian dago, edonola ere, eraikitze fasean, alegia, eta ez dago guztiz formulaturik. Ez dago erabat definiturik, baina, egoera berrira egokitu ahala, argi dago orain artekoekin konparatuta bestelakoa izango dela.

Oraingoz helburu politikoa (*nazio demokratikoa*) ari da finkatzen, baina zehaztu gabe dago non ardaztuko duen nazioaren funtsa. Arrazaren ostean euskalduntasuna jarri zuen nazioaren oinarrian diskurtso abertzaleak, eta, funtsean, esanenezake teorikoki ardatza ez dela hortik mugitu. Baina orain arte hain sendoa zen ideia horretan arrakalak ageri dira. Alde batetik, nazio identitateari berari buruzkoak, hainbat sektorentzat gaiak ez duelako garrantzirik gaur egun; eta, bestalde, oraingo pentsaerak naziotasuna elementu batean baino gehiagotan oinarritzen duelako. Eta, bestetik, zalantza politikoak, alegia, eraginkortasunari dagozkionak. Izan ere, euskal herritar gehienek erabiltzen ez duten hizkuntza bat naziotasunaren oinarrian jartzeak kontraesanak sortzen dizkio nazio egitasmoa demokrazia kontzeptuan oinarritu nahi duen sektoreari.

Azken horien artean, hainbaten ustez, lurralde kontzeptua hobeto egokitzen zaio *a priori* nazio proiektua demokrazian oinarritzen duen diskurtsoari, lurraldearen formulazioak Euskal Herrian bizi diren herritar guztiak hartzen baititu euskal nazioko kide. Baina estatua duen nazionalismoarentzat egokia izan litekeen formulazioa (Espainian bizi diren guztiak espainiar herritarrak dira, Frantzian bizi diren guztiak frantziar herritarrak, eta abar) ez da hain eraginkorra, ezinezkoa ere beharbada, askoz zehaztasun gutxiago duen eta sentimendu eta borondate esplizituan gehiago oinarritzen den estaturik gabeko nazio kontzeptuan. Nola kudeatu genezake euskal lurraldean bizi, baina espainiar edo frantziar sentitzen direnen auzia, herritar guztiak euskal nazioko

kidetzat hartuko bagenitu? Onargarria izan ote liteke euskal *herritar* eta euskal *naziokide* kontzeptuak parekatzea?

Baztertua eta gutxiagotua izan den hizkuntza-kultura bat nazioaren oinarrian jartzeak kontraesanak sortzen dizkio demokrazia kontzeptua eta norbanakoaren eskubideak lehenesten dituen eta estatu-egiturarik ez duen nazionalismo bati. Aurreko bi formulazioetan ez zen horrelako kontraesan nabarmenik gertatzen, helburu gorenari ematen baitzitzaion lehentasuna. Demokrazia kontzeptua erdigunean jartzeak, ordea, naziokideak batuko dituen aterki bat eskatzen du. Historian edo memoria kolektiboan jar liteke indarra: Euskal Herrian badira hori aldarrikatzen duten sektoreak, euskal nazioaren oinarria, nagusiki, iraganaren (esaterako, foru-sistemaren edo Nafarroako erreinuaren) ondarean ikusten dutenak. Herritar guztiak historia bera partekatu izana izango litzateke nazioaren funtsa. Aipatu dugun bezala, lurraldearen garrantzia nabarmentzea izan liteke beste aukera bat, eta, orduan, lurralde berean bizitzearen kontzientzia izango litzateke nazioaren funtsa. Beste aukera bat ere aurreikusi genezake: hau da, demokrazia kontzeptuan ardaztutako formulazioak nazio batentzat baino gehiagorentzat balio izatea. Diskurtso horren arabera, Euskal Herrian bizi diren herritar guztiak partekatuko lukete lurraldea, baina lurralde horretan nazio bat baino gehiago onartuko litzateke, hots, *nazio bat = proiektu politiko eta kultural bat* eskema apurtuta.

Ibilbide luze baten ostean, euskal nazionalismoa bere abiapuntuaren kontrako muturrean dagoela esan genezake. Izan ere, hasiera batean nazioa arrazan oinarritu zuen; hots, formulazio esentzialista eta baztertzailea egin zuela esan genezake, arraza ezaugarri aldaezina baita eta, hortaz, euskal arrazakoak ez ziren herritarrak euskal naziotik kanpo uzten baitzitu. Ondoren, hizkuntzan oinarritu zuen nazioa diskurtso abertzaleak; formulazio baztertzailea hori ere, neurri batean, *kanpokoarekiko*: euskaldunak ez diren herritarrak euskal naziotik kanpo uzten dituelako teorian; baina ez da formulazio itxia, izan ere, edonork ikas eta erabil dezake hizkuntza bat

(estatu-egitura duten nazionalismoetan, oro har, gertatzen eta onartzen den fenomeno). Eta *barrura* begira bateratzailea dela esan genezake, bi estatu eta hizkuntza-kulturatan zatiturik dauden euskaldunak batzen dituelako. Orain, aipatu bezala, diskurtsoaren erdigunean demokrazia eta norbanakoaren eskubideak jartzen dituen formulazioa ari da nagusitzen, lurraldea eta borondatea oinarrian dituen, eta herritar guztien-gana heldu nahi duena. Baina, jakina da maila indibidualeko eskubide-aitorpenak ez diela estatu-egiturarik gabeko nazio-kideei bere burua garatzeko eskubiderik bermatzen; hala, gehiengoan eta gutxiengoan arteko sokatiran parte hartzen duten botere-harremanek gutxiengoak *baztertzen* dituzte.

Honenbestez, gurea estaturik gabeko nazio bat den heinean, tentuz eta zorrotz aztertu behar genuke, gure iritziz, helburu *zintzo* hori aldarrikatzen duen diskurtsoa: beste auzi batzuen artean, ondo ikertu beharko genuke formulazio demokratikoak eta errepublikazaleak, euren eskura dituzten baliabideekin, nola kudeatu beharko lituzketen, oro har, Euskal Herriko nazio sentimendu desberdinak eta euskal nazioaren kasuan, halabeharrez, hizkuntza eta kultura minorizatu bateko herritarren eskubideak. Oroz gain, inor bigarren mailako herritar izan eta senti ez dadin. 🌸

Oharrak

1. Sabino Aranaren ideologiaren izaera arrazista testuinguruan ulertzeko, ikus Douglass (2004).
2. Hordago (1979a: 68). Ikus, era berean, ETAREN 'La democracia y los derechos del hombre' koaderno (ibidem: 122-128).
3. Hordago (1979b: 196). Lehen urteetako pertsonalismo kristauaren ikuspegitik urrundu ahala, bigarren maila batean, sozial demokraziaren korrontera hurbildu zen ETA. Sozialismoaren inguruko eztabaida sortu zen orduan etakideen artean eta sozialismoaren barruko joerak aztertzen hasi zen. Ikus 'Análisis del socialismo', *Zutik* 6, 1962 (Hordago 1979a: 281-282).

Bibliografia

- Apalategi, Jokin (1985): *Los vascos, de la autonomía a la independencia. Formación y desarrollo del concepto de la nación vasca*. Donostia: Txertoa.
- Bauman, Zigmunt (2002): *Modernidad líquida*. Mexiko: FCE.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*. Londres: Sage.
- Douglass, William A. (2004): 'Sabino's Sin. Racism and the Founding of Basque Nationalism', in Daniele Conversi (arg.): *Ethnonationalism in the Contemporary World. Walker Connor and the Study of Nationalism*. Londres: Routledge. 95-112.
- Elorza, Antonio (1978): *Ideologías del nacionalismo vasco. 1876-1937. (De los «euskaros» a Jagi Jagi)*. Donostia: L. Haranburu.
- Hordago (1979a): *Documentos Y* (2. liburukia). Donostia: Lur.
- (1979b): *Documentos Y* (3. liburukia). Donostia: Lur.
- Larronde, Jean-Claude (1977): *El nacionalismo vasco: su origen y su ideología en la obra de Sabino Arana-Goiri*. Donostia: Txertoa.
- Mees, Ludger (1992): *Nacionalismo vasco, movimiento obrero y cuestión social (1903-1923)*. Bilbo: Sabino Arana Kultur Elkargoa.
- Perez-Agote, Alfonso (1986): *La reproducción del nacionalismo: el caso vasco*. Madril: Siglo XXI.
- Shafir, Gershon (1995): *Immigrants and Nationalists. Ethnic Conflict and Accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia, and Estonia*. Albany: State University of New York Press.
- Sudupe, Jon (1998): *Euskaldunak, liberalak eta komunitatezaleak*. Bilbo: Euskaltzaindia, BBK.
- Tejerina, Benjamin (1999): 'El poder de los símbolos. Identidad colectiva y movimiento etnolingüístico en el País Vasco'. *REIS* 88, 75-105.
- Van Dijk, Teun (1998): *Ideología. Una aproximación multidisciplinaria*.artzelona: Gedisa.
- Zabalo, Julen; Larrinaga, Ane; Iraola, Iker *et al.* (2016): *Euskal Estatua irudikatzen. Euskal Estatuaren aurreko iritzia eta jarrerak Euskal Herrian. Azterketa kuantitatiboa eta kualitatiboa*. Bilbo: Ipar Hegoa Fundazioa, Parte Hartuz Ikerketa Taldea.
- Zabalo, Julen; Mateos, Txoli (2012): 'Estatuaz, herritartasunaz eta nazio identitateaz', in *Euskal Estatuari bidea zabaltzen: herritartasuna eta kultura*. Bilbo: Ipar Hegoa, UEU. 13-25.